

מוסדות
**דרכי
תורה**

בנשיאות מרן הגאון
רבי אשר וייס שליט"א

שיעור מרן הרב שליט"א

קונטרס שבועי

אגדה

בשביל התורה שנקראת ראשית

הלכה

חמירא סכנתא מאיסורא

פרשת בראשית תשפ"א

שנה כ"ג – קובץ ב' [תשל"ט]

יו"ל ע"י מכון "מנחת אשר"

כל הזכויות שמורות

עריכה והוצאה לאור ע"י

מכון "מנחת אשר"

להפצת תורתו של

מו"ר הגאון רבי אשר וייס שליט"א

רחוב אהרון אשכולי 109
ירושלים

המען למכתבים:

ת.ד. 23170

Email: minchatasher1@gmail.com

פרשת בראשית

חמירא סכנתא מאיסורא

"ויאמר ה' אלהים אל הנחש כי עשית זאת ארור אתה מכל
הבהמה ומכל חית השדה על גחנך תלך ועפר תאכל כל ימי חיך"
(ג' י"ד).

"ולפי שלא הזכיר רק האכילה לכן ישלוט במשקות הגלויים"
(אגרת אליהו להגר"א שם).

"ת"ש צלוחית שהניחה מגולה ובא ומצאה מכוסה טמאה,
שאני אומר אדם טמא נכנס לשם וכיסה, הניחה מכוסה ובא
ומצאה מגולה, אם יכולה חולדה לשתות ממנה, או נחש לדברי רבן
גמליאל, או שירד בה טל בלילה פסולה, ואמר רבי יהושע בן לוי
מה טעם, מפני שדרכן של שרצים לגלות ואין דרכן לכסות, (אי
נמי, טעמא דהניחה מגולה ובא ומצאה מכוסה, מכוסה ובא ומצאה
מגולה, הא מצאה כמה שהניחה לא טומאה איכא ולא פסולה
איכא), ואילו ספק מים מגולים אסורין, ש"מ חמירא סכנתא
מאיסורא, ש"מ" (חולין ט' ע"ב – י' ע"א).

הנה מבואר בגמ' דחמירא סכנתא מאיסורא ויותר יש להחמיר בספק סכנה מבספק
איסור, ומשו"כ אם הניחו כלי מכוסה ומצאו מגולה תולין לקולא וטהור, אבל ספק מים
מגולין אין תולין לקולא אלא חוששין שמא נחש גילה את הכלי ושתה מן המשקין
והטיל בהם ארס.

וכתב רש"י דאעפ"י שהנחשחם מועטים לא אזלינן בתר רוב להקל משום שחמירא
סכנתא מאיסורא. ועי"ש שהאריך לבאר בשתי דרכים מנין הוכיחו הלכה זו, עי"ש.

וכך כתב הרמ"א (יו"ד סימן קט"ז ס"ה):

"וכן יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה, כי סכנתא חמירא מאיסורא ויש לחוש
יותר לספק סכנה מלספק איסור, ולכן אסור לילך בכל מקום סכנה כמו תחת קיר נטוי
או יחידי בלילה, וכן אסרו לשתות מים מן הנהרות בלילה או להניח פיו על קלוח המים

חמירא סכנתא מאיסורא

לשתות, כי דברים אלו יש בהן חשש סכנה (רמב"ם) ... עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחלת הדבר, ולא בסופו (תשובת מהרי"ל סי' מ"א). וכל אלו הדברים הם משום סכנה, ושומר נפשו ירחק מהם ואסור לסמוך אנס או לסכן נפשו בכל כיוצא בזה. (ועיין בחושן משפט סימן תכ"ז).

וגם הבית יוסף בשו"ע הביא מה דחמירא סכנתא מאיסורא בשו"ע או"ח (סימן קע"ג ס"ב).

ויש לעיין בהלכתא דא, בטעמא דמילתא, והאם הוי מן התורה או מדרבנן, ומי ששתה מים מגולין האם עבר באיסור דאורייתא או רק באיסור דרבנן.

והנה כתב החתם סופר (חולין ט' ע"ב):

"מי קמדמית איסורא לסכנתא. החילוק קל להבין באיסורא אפילו יזדמן לו ממיעוט טריפות אין לו עון אשר חטא דכתורה עשה לסמוך על הרוב. ומי שהזהיר על הטריפה הוא התיר לסמוך על רובא משא"כ בסכנת נפשות אם יזדמן לו מהמיעוט ויסתכן א"א להשיב נפש, ופשוט".

הרי שכתב דסברא פשוטה היא דיש להחמיר בכל ספק סכנה שאם ח"ו ימות אי אפשר להחזירו לחיים, ואכתי יש לעיין האם סברא ברורה היא זו, עד שנאמר "למה לי קרא סברא היא", והוי מן התורה ממש, או שמא אין סברא זו מן התורה אלא כהא דברכות (ל"ה ע"א) "סברא הוא אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה", דאינה אלא מדרבנן.

(ועיין במנחת אשר דברים (סימן י"ג) בכל עיקר גדר הסברא, מתי הוי מן התורה ומתי לא, עי"ש ותשבע נועם, ואכמ"ל).

ובחידושי החתם סופר (עבו"ז ל' ע"א ד"ה משום גילוי) חזר על דבריו וכתב דהוי מה"ת "דבאיסורא הקדוש ברוך הוא ויתר שאפילו אירע שנזדמן לו דבר איסור מ"מ רחמנא שרי" בס"ס ושוב אין אחריותו עלינו משא"כ בסכנתא אי אפשר להשיב נפש".

והנה כתב הרמב"ם (הל' מילה פ"א הל' י"ח):

חמירא סכנתא מאיסורא

"אשה שמלה בנה ראשון ומת מחמת מילה שהכשילה את כחו, וכן מלה את השני ל ומת מחמת מילה בין מבעלה הראשון בין מבעלה השני הרי זה לא ימול את השלישי בזמנו, אלא ממתנין לו עד שיגדיל ויתחזק כחו, אין מלין אלא ולד שאין בו שום חולי, שסכנת נפשות דוחה את הכל, ואפשר למול לאחר זמן ואי אפשר להחזיר נפש אחת מישראל לעולם".

ויש מן האחרונים שתמהו על הוספה זו שכתב הרמב"ם מסברא שאפשר למול לאחר זמן ונפש אדם שאבד אי אפשר להחזיר לעולם, ואני לכשעצמי כתבתי, שדרכו של הרמב"ם לפעמים להוסיף מלבו הגדול טעם ותבלין במצוות התורה.

אך אפשר דאי משום הלכתא דפיקו"נ דוחה כל התורה כולה דילפינן מדכתיב "וחי בהם - ולא שימות בהם" כמבואר במס' יומא (פ"ה ע"ב), לא ידענו אלא בספק פיקו"נ, אך מניין לנו דאפילו בחשש רחוק של סכנה דוחין מצוות מילה, ואף כנגד הרוב וספק ספיקא, זאת לא נדע אלא מסברא דחמירא סכנתא מאיסורא משום דבספק איסור התירה תורה, אבל נפש שאבדה אי אפשר להחזירה, וזה כוונת הרמב"ם, ללמדנו דאף בסכנה רחוקה שיש בה כמה ספיקות והוי מיעוטא דמיעוטא, מ"מ דוחים את המילה.

ב

באיסור גילוי

הנה מבואר בסוגיות ארוכות איסור גילוי במשקין ובפירות מסויימים כמבואר במשנה (תרומות פ"ח מ"ד ומ"ו) ובגמ' (עבו"ז ל' ע"א וחולין ט' ע"ב), וכבר כתבו התוס' (ביצה ו' ע"א ועבו"ז ל"ה ע"א) דאין איסור זה נוהג במקומותינו כיון שאין הנחשים מצויין בינינו, וכך כתב הרשב"א בתורת הבית (בית ג' שער ד') וכן הוא בשו"ע (יו"ד קט"ז ס"א).

ובכל עיקר דברי התוס' דכיון שאין נחשים מצויים בינינו אין איסור גילוי בזמן הזה, ביארתי במק"א (שו"ת מנחת אשר ח"ג סימן כ"ב) דלאו בתקנה ובגזירה עסקינן אלא בחשש סכנה, וכיון שמדובר בחשש כל דליכא דמיחש לא אסרינן. וזה שלא כמו שכתב בדרך אמונה (הל' תרומות פי"ב ס"ק קט"ז) שחכמים אסרו את הגילוי גם אם ידעין שנחש לא שתה מן המשקין, ולענ"ד מוכח מכמה הלכות דלא אסרו אלא במקום שיש אכן חשש לשתיית הנחש.

חמירא סכנתא מאיסורא

אך ידועים דברי הפאת השלחן (הל' ארץ ישראל סי' ב' ס"ק ל"ב) שהגר"א היה מחמיר בזה, וז"ל:

"ורבינו הגאון ז"ל היה נזהר מאד בחו"ל בכל דיני גילוי מטעמו ונימוקו שצריך ליזהר בכל דברי רז"ל אף שבטל הטעם שגילו, כי גילו רק טעם אחד והעלימו הרבה טעמים נעלמים וכמ"ש בצוואת ר"א הגדול טעם אחר סכנה בגילוי המשקין בכ"מ".

וכן הוא במעשה רב (סימן צ"ה).

ובצוואת ר"א הגדול:

"בני, הוי זהיר שלא תשתה מים מגולים בלילה, כי כמה מקטריגים משתכחין בעולם ובהם יוקשים בני אדם וחסרים כדגים הנאחזים בפח".

ולכאורה נראה שהגר"א משקלוב בעל פאת השלחן הוא זה שציין לדברי צוואה זו כחיזוק וראיה לדברי הגאון, אך תמה אני למה הביא ממרחק לחמו, והו"ל ללמוד מדברי הגר"א בעצמו בספר אדרת אליהו בפרשת בראשית (ג' י"ז) שכתב על הנחש הקדמוני, "ועפר תאכל כל ימי חיך, ולפי שלא הזכיר רק האכילה לכן ישלוט במשקות הגלויים", וכמובא לעיל.

הרי מדברי הגאון שבמשקים הגלויים יש אחיזה לס"מ שהוא הנחש הקדמוני.

אך לא אכחד שמעולם היה תמיה בעיני, דאם לעולם צריך לחוש לטעמים נעלמים שלא גילו לנו חז"ל, בטלה כל פלפול ההלכה, ואין כל טעם בשקלא וטריא, דאם לעולם צריך לחשוש לטעמים נעלמים שלא באנו בסודם לעולם אי אפשר להקל בשום דבר בפלפולה של תורה ביסודות הלכה פרטיה ודקדוקיה.

ומשו"כ נראה לי דודאי להלכה מודה הגר"א לדברי התוס' הרשב"א והשו"ע שאין איסור גילוי בזמן הזה ומשו"כ לא חלק בבגה"א על השו"ע, אלא אדרבה ציין לדברי התוס', אלא שלעצמו היה מחמיר, כי השיג ברוח קדשו טעמים נוספים בהלכה זו וסוד ה' ליראיו.

כך נראה לכאורה לענ"ד.

חמירא סכנתא מאיסורא

ג

במה שאין הולכים אחר הרוב בפיקוח נפש

והנה בפיקוח נפש החמירו יותר מאשר בכל דיני תורה, ושתי הלכות שנינו (או"ח סימן שכ"ט) שבהם החמירו בפיקוח נפש.

אף שבכל דיני התורה הולכים אחר הרוב, אין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב (שם ס"ב).

ואף שבכל דיני תורה, מקילין בספק ספיקא, בפיקוח נפש אף אם יש כמה ספיקות מחמירים (שם ס"ג).

והלכות אלה דאזלינן בתר רוב, ומקילין בספק ספיקא בהלכות חמורות נאמרו כמו חלב ודם ונדה שאיסורן כרת ומ"מ מקילין בהם.

ואף שכתבו התוס' (יבמות ל"ו ע"ב ד"ה הא לא) שהחמירו חכמים במים שאין להם סוף משום חומרא דאשת איש, באמת כתבו הראשונים טעמים נוספים לחומרא זו, משום דהוי מיעוט המצוי, עיין תוס' בנדה (מ"ד ע"ב ד"ה דקים ליה).

הרי לן דרך בפיקוח נפש הפליגו להחמיר אף נגד הרוב ואף במקום ספק ספיקא לקולא.

ויש לעיין מנלן, ולמה החמירו יותר בפיקוח נפש, ויש לבאר הלכה זו בכמה דרכים:

א. עיין מנחת אשר (ויקרא סימן י"ב אות ה') מכמה אחרונים ובכללם השואל ומשיב דבכל מקום שצריך שמירה לא אזלינן בתר רוב, והשתיתו דבריהם על דברי הרמב"ן והריטב"א (חולין ב' ע"ב), עי"ש.

ואפשר לפי זה דהוא הדין במצוה זו שעיקרה שמירה, וכלשינא דקרא "ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" (דברים ד' ט"ו), "השמור לך ושמר נפשך מאוד" (שם פסוק ט'), דכיון דהמצוה לשמור לא אזלינן בתר רוב וספק ספיקא.

ב. כתב הפלא יועץ (ערך השמירה) להעיר שלא מצינו במצוות התורה שנצטוונו בהן (מצוה עשה) או שנאסר לעבור עליהם (מצות ל"ת) שנצטוונו עליהם מאוד ורק

חמירא סכנתא מאיסורא

בשני הפסוקים שבהם נצטוונו על מניעת הסכנה כתיב מאוד, ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, השמר לך ושמור נפשך מאוד, הרי שהחמירה תורה במצוה זו.

ואפשר דמזה למדו חכמים שאין הולכים בפיקוח נפש אחר הרוב, ומחמירים אף בספק ספיקא.

ג. הנה מבואר בסנהדרין (ע"ג ע"א) דמקרא ד"והשבות לו" ילפינן השבת גופו, דלא בהשבת ממון בלבד יש מצות השבת אבידה אלא הוא הדין בהשבת גופו, והקשו בגמ' מברייטא דילפינן מקרא ד"לא תעמוד על דם רעך", שאם רואה חבירו טובע בנהר וכדו' שאתה מצוה להצילו, ותירצו דצריך לאו דלא תעמוד על דם רעך למיטרח ולמיגר.

וכתב שם רש"י:

"לא תעמוד על עצמך משמע אלא חזור על כל צדדין שלא יאבד דם רעך".

הרי לן דמלשון זה לא תעמוד, ילפינן שצריך לחזור על כל הצדדים שלא יאבד דם רעך, ואפשר שמזה ילפינן נמי שצריך לחשוש אף למיעוט ואף לספק ספיקא שלא יאבד דם רעך.

אך כבר כתבתי בהרבה מקומות, דכאשר חכמי הש"ס וגדולי הראשונים סתמו ולא פירשו הלכה מפורשת, ולא טרחו לבאר שורש הדברים וטעמם, ע"כ שאין זה אלא משום שהדברים היו פשוטים בעיניהם בתכלית ולא ראו צורך לפרשם.

ולפי כל הדרכים הנ"ל הוי להו לפרש ולא לסתום.

ד. ומשום כך נראה טפי, דמסברא הבינו חז"ל בעומק בינתם ורוח קדשם, דחמירא סכנתא מאיסורא, ואף שבדיני איסור והיתר ושאר דיני התורה אזלינן בתר רוב ומקילין בספק ספיקא, (ועיין מנחת אשר שמות סימן מ"ג ביסוד התירא דספק ספיקא, ואכמ"ל), שאני פיקוח נפש דכל שיש חשש סכנת מות יש לחשוש לו, וכבר כתבתי במק"א על דברי הרמב"ם (הל' מילה פ"א ה"ח) שכתב לגב תינוק שיש במילתו חשש סכנה שאין מלין אותו:

"אשה שמלה בנה ראשון ומת מחמת מילה שהכשילה את כחו, וכן מלה את השני ל ומת מחמת מילה בין מבעלה הראשון בין מבעלה השני הרי זה לא ימול את השלישי

חמירא סכנתא מאיסורא

בזמנו, אלא ממתניין לו עד שיגדיל ויתחזק כחו, אין מלין אלא ולד שאין בו שום חולי, שסכנת נפשות דוחה את הכל, ואפשר למול לאחר זמן ואי אפשר להחזיר נפש אחת מישראל לעולם".

הרי לן שהטעים הלכה זו דפיקוח נפש דוחה את כל התורה משום שאי אפשר להחזיר נפש אחת מישראל לעולם. ומכאן נדע דיש להחמיר בפיקוח נפש בכל ענין אף כנגד הרוב וספק ספיקא.

ד

בצל וביצים קלופות

"אמר ר"ש בן יוחי ה' דברים הן שהעושה אותן מתחייב בנפשו ודמו בראשו, האוכל שום קלוף, ובצל קלוף, וביצה קלופה, והשותה משקין מזוגין שעבר עליהן הלילה" (נדה י"ז ע"ב).

הרי לן דיש סכנה באכילת בצל קלוף וביצים קלופות שעבר עליהן הלילה, ויש לעיין אם יש להישמר בזה גם בזמנינו.

ובים של שלמה (חולין פ"ח סי' י"ב) כתב דכל הני שאסרו חכמים משום רוח רעה לא שכיחי בזמן הזה, וכמו זוגות שאין אנו חוששין לה. ובספר זבחי צדק (סימן קט"ז ס"ק ס"א) כתב לפי"ז דאכן לא נהגו להחמיר בזה, וכבר איתא כן בהגהות מרדכי (שבת סימן תס"א).

"ומביצה קלופה ששאלת אמאי לא חיישינן לרוח רעה כדאיתא פרק כל היד [נדה דף יז א] יפה כתבתם דדילמא לא שכיח בינינו".

וכיוצא בדבר כתב מהר"ם בן חביב בתוספת יוה"כ (יומא ל"ז ע"ב) דבזמן הזה לא ראינו ולא שמענו מעולם שמקפידים בזה.

ובמגן אברהם (סימן קע"ג סק"א) כתב:

חמירא סכנתא מאיסורא

"ואפשר דבזמן הזה אין סכנה כ"כ דחזינן כמה דברים המוזכרים בגמ' שהם סכנה לרוח רעה ושאר דברים והאידנא אינו מזיק דנשתנו הטבעיות וגם הכל לפי טבע הארצות ועבי"ד סי' שט"ז ס"ג ובא"ע סימן קנ"ו וכ"כ הב"ח בשם הרמב"ם".

והלא דבר הוא שדברי רשב"י לא הובאו לא ברמב"ם ולא בשו"ע וברמ"א וכנראה שכולם נקטו דענין זה אינו נוהג בזמן הזה. אך הטור כן הביא מאמר זו וגם הפרי חדש (שם סי' קט"ז) אכן הביא ענין זה וכן הוא בשו"ע הרב (הל' שמירת הגוף הנפש סי' ז), ובערוך השלחן (שם סעיף כ"ב).

ובליקוטי הלכות של החפץ חיים במס' נדה (בעין משפט דף ז' ע"א מדפי הספר) אכן העיר שהרמב"ם השמיט הלכה זו, "ומ"מ בודאי צריך לזהר בהן", עי"ש.

וכ"ק מו"ר בדברי יציב (יו"ד סימן ל"א) האריך בזה באריכות מופלגת והחמיר בזה מאוד, ושמעתי ממנו כמה פעמים דמי יודע אם כמה וכמה מחלות קשות ואכזריות השכיחות בזמנינו אינם קשורות בזה.

ובשו"ת בית שלמה (ח"א יו"ד סימן קס"ט) חידש דאין הקפידא אלא בביצים חיות ולא מבושלות, אבל בביצים מבושלות אין קפידא, דמעשים בכל יום שמושחים את החלות בביצה מלמעלה, ואין זה תרעובת שעומד בפני עצמו בעין. והגר"מ אראק הביא דבריו במנחת פתים שם. ובדברי יציב (שם אות ח') פקפק בדברים ונטה להחמיר, עי"ש.

ובשו"ת חלקת יעקב (יו"ד סימן י"ד) כתב שהגאון רבי יוסף שאול בעל שואל ומשיב הביא בשם דודו הגרא"ז מרגליות חידוש גדול דשאני ביצה מבצל ושום שבהם יש רוח רעה אם עבר עליהם לילה ללא קליפתן וכן במים מגולין, אבל בביצה אין כונת הגמ' אלא שהאוכל חלמון של ביצה ללא החלבון שהיא מעין קליפה לחלבון מזיק לגוף וכמו שאמרו בשבת (ק"ח ע"ב) דאתרוג צנון וביצה אלמלא קליפתן אינם יוצאים מבני מעיים לעולם. ודקדק כן מלשון רש"י (שבת ק"ח ע"ב), עי"ש.

וזה זמן רב שתמה הייתי בדברים וכמדומני שהגרא"ז מרגליות לא היה קשור עם הגרי"ש נתנון בשום קשרי משפחה.

חמירא סכנתא מאיסורא

אך כבר כתב מו"ר בדברי יציב שם שהדברים טעות גמור. ושורש הטעות דבסוף ספר מאירת עינים על בדיקת הריאה מהני תרי גיסי גאוני ארץ הגרי"ש נתנזון והגרמ"ז איטינגא בסוף הספר הוסיף המוציא לאור והמסדר סברא זו בשם דודו מוהרא"ז מנובהרדוק ואין זה קשור כלל לא לשואל ומשיב ולא לבית אפרים, ומ"מ אין לדברים כל שורש וענף, עי"ש.

ולגופן של דברים, לכאורה ודאי ראוי לחוש לזה כיון שחלק מגדולי הפוסקים ובראשם הטור הביאו זאת למעשה, וכן הוא בסמ"ק (מצוה קע"א), והלא חמירא סכנתא מאיסורא וכל שיש בו חשש סכנה מחמירנן אפילו בספק ספיקא כמבואר (לעיל אות א').

ואף שכתב זקנינו מהר"ם א"ש שהיה גדול תלמידי החתם סופר כפי שהעיד עליו הכתב סופר בהספד (דרשות כת"ס), ובשו"ת אמרי אש (יו"ד סי' ס') כתב דשמא לא אמרו חמירא סכנתא מאיסורא אלא במה שיש בו סכנה טבעית כמו חשש גילוי שחששו לסכנה של ארס נחשים, אבל בסכנה סגולית של רוח רעה אפשר שלא אמרו דחמירא מאיסורא, אך שוב כתב שאין לו ראיה לחילוק זה.

ומ"מ נראה עיקר כדברי כ"ק מו"ר הדברי יציב, וזכרוני שלאחר שפרסם מו"ר את דע"ק בזה הלכו רבים לאור, ורוב מערכות הכשרות המהודרות התחילו להחמיר בזה, כך נאה וכך יאה, וכך ראוי להורות.

ב

להתכנס בבית או לברוח מן העיר

הנה כתב הרמ"א (יו"ד סימן קט"ז ס"ה):

"וכן יזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה, כי סכנתא חמירא מאיסורא ויש לחוש יותר לספק סכנה מלספק איסור, ולכן אסור לילך בכל מקום סכנה כמו תחת קיר נטוי או יחידי בלילה, וכן אסרו לשתות מים מן הנהרות בלילה או להניח פיו על קלוח המים לשתות, כי דברים אלו יש בהן חשש סכנה (רמב"ם). ומנהג פשוט שלא לשתות מים בשעת התקופה, וכן כתבו הקדמונים, ואין לשנות (אבודרהם ומרדכי ס"פ כל שעה רוקח סימן ער"ה ומהרי"ל ומנהגים). עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחלת הדבר, ולא בסופו (תשובת מהרי"ל סי' מ"א). וכל אלו הדברים הם משום סכנה, ושומר נפשו ירחק מהם ואסור לסמוך אנס או לסכן נפשו בכל כיוצא בזה. (ועיין בחושן משפט סימן תכ"ז)".

ומקור דבריו מתשובת המהרי"ל, ולכאורה דבריהם סותרים את מה שאמרו בגמ' "דבר בעיר כנס רגליך".

אלא שבאמת כתב המהרי"ל לחלק בין תחילת המגיפה שאז יש לברוח ולהתרחק ממקום סכנה, אבל כאשר המגיפה כבר בעיצומה יש להתכנס בביתם, וכך מבואר בלשון הרמ"א.

אך בדרכי משה (שם סוס"ק ה') כתב ליישב בדרך אחר:

"כתב מהרי"ל בתשובה סימן מ"א דטוב לברוח בשעת הדבר ב"מ, ויש לברוח בתחלתה ולא בסופה, ועיי"ש שהאריך. וכ"כ הזוהר פרשת וירא (קי"ג ע"א, פרשת ויקהל קצ"ז ע"א) דיש לברוח מן העיר ואף על גב דאמרינן בגמרא (ב"ק ס' ע"ב) דבר בעיר כנס וכו' נ"ל דכ"ש לברוח עדיף טפי אלא שאם יוכל לנס באין יוצא, ואם לא חייב לברוח ומנהג של ישראל תורה הוא".

הרי שנקט דאכן יש שתי עצות, ומי שיכול להסתגר בבית באין יוצא פטור מלברוח ולעקור את משפחתו ולברוח למקום אחר, אבל מי שאינו יכול להסתגר לגמרי בביתו, חייב לברוח.

חמירא סכנתא מאיסורא

וביסוד הדברים נראה דכיון שענין זה לברוח מן העיר נמצא גם בזוה"ק וכמ"ש בדרכי משה, ודאי יש בזה ענין על פי פנימיות התורה וכפי הנראה שמדת הדין שורה על העיר או על המחוז, והבורח ממנו ממלט נפשו מן הדין, וכך משמע קצת גם מדברי המהרי"ל שכתב בשם ספר חסידים דיש לברוח מן העיר "דזימנין נגזר על עיר אחת או מדינה אחת וכו'". אבל מדברי הפוסקים מבואר דאין זה ענין התלוי במזל ובדין שמים אלא משום קביעת הרופאים שמגיפות נגרמות ע"י קלקול האויר, וכך מבואר מדברי הרמ"א בדרכ"מ שכתב דהיכול להסתגר בביתו אין צריך לברוח, ואם משום שנגזרה גזירה על העיר מה יועיל כשיסתגר בבית, וכך כתבו פוסקים רבים דצריך לברוח מן העיר משום עיפוש וקלקול האויר, וכ"ה במגן אברהם (תקע"ו ס"ק ב' – ג') עי"ש.

וכמה גדולים דברי חכמים, וסוד ה' ליראיו. שתי הדרכים אכן יש להם טעם והסבר אף לדברי רופאי זמנינו, כי מגיפות מתפשטות ע"י מגע קרוב בין בני אדם המדביקים זה"ז, ומשום כ"כ כאשר יש מגיפה בעיר הדרך להינצל היא ע"י הסתגרות בבית והתרחקות מבני אדם, או ע"י בריחה והתרחקות ממקום הסכנה.

אך הבריחה אינה מומלצת אלא בתחילת המגיפה ממש כאשר עדיין לא נדבקו אלא מתי מעט, אבל כאשר יש רבים שנדבקו במגיפה, אדרבה, ע"י בריחה הנגיף מתפשט אף בכל המקומות אליהם יגיעו הבורחים, ולא די שלא מנענו התפשטות המגיפה במקומה אלא אף גרמנו להתפשטותה בכל מקומות פזוריהם.

וכך העיד בעל שבות יעקב בפירושו על עין יעקב, עיון יעקב (ב"ק שם):

"וכן ראיתי בנסיון בשנת ת"מ ותע"ג, כשברחו אחרי שכבר נתחזק הדבר, גם הדבר ברח עמהם ומתו עפ"י הרוב".

ובשו"ת הרשב"ש (כנ"ל סימן קצ"ה) העיד אף הוא על רבינו שברח פעמיים מפני המגיפה ושכך צריך לנהוג.

וחידוש ראיתי בעקידת יצחק למוהר"י עראמה (פר' וישלח שער כ"ו) שכתב היפך דברי המהרי"ל, שבתחילת המגיפה יש להסגר בבית, ואם המגיפה מתחזקת יש לברוח מן העיר.

חמירא סכנתא מאיסורא

ונראה בטעמו ונימוקו, דבתחילת המגיפה יש לקוות שמא תחלוף מהר והקב"ה ירחם על יושבי העיר למלטם מן המות, ולכן די אם יסתגר בביתו ויקיים בעצמו "חבי כמעט רגע עד יעבר זעם" (ישעיהו כ"ו כ'), ואין צריך לטרוח טרחה גדולה לברוח מן העיר. אבל ככל שתתארך ותתעצם המגיפה יהיה קשה מנשוא להסתגר בביתם דהלא בהכרח יצטרכו לצאת לקנות אוכל ולעבוד לפרנסתם וכדו', ע"כ עדיף לברוח מן העיר.

אבל באמת מסתבר טפי כדברי המהרי"ל ורוב הפוסקים שכתבו כדבריו, ובפרט לפי הידוע שעיקר הסיבה להתפשטות המגיפה היא בבני אדם המדביקים זא"ז ע"י קירבה יתירה, ולכן כאשר המגיפה בעיצומה יש חשש שאנשים שכבר נושאים את הנגיף ועדיין לא מרגישים בחולי יביאו איתם את המגיפה לכל המקומות אליהם יגיעו, וכנ"ל. וכ"כ בשלחן ערוך הרב (הל' שמירת גוף ונפש ובל' תשחית סעיף י"ג): "ויש לברוח בתחלת הדבר ואם לא ברח בתחלתו לא יברח בסופו אלא יחביא עצמו במסתרים ולא יתראה בשוק".

ומ"מ כתבו הרמ"א והמהרש"ל שבשעת דבר חייבים לברוח מן העיר וכ"כ השל"ה (שער האותיות דרך ארץ אות י"ד) לגבי מגיפת אבעבועות שתינוקות רבים מתו ממנה שחייבים להבריח את הילדים מן העיר, וכתב:

"ובודאי עתידים האבות ליתן דין על מיתות יונקי שדים שלא חטאו, וגמולי חלב שלא פשעו, שמתו בחולי זה, ולא חשו אביהם להבריחם". והמג"א הביאו (סימן תקע"ז סק"ג).

ובשו"ת זרע אמת (ח"ב יו"ד סימן ל"ב) תמה על המהרש"ל והרמ"א דהלא מקור הלכה זו בשו"ת מהרי"ל, והמהרי"ל לא כתב שחייבים לברוח מן העיר אלא שטוב לברוח, "וכך ראיתי גדולים שהלכו למקום אחר", ואיך למדו מדבריו שחייב יש בדבר.

וכתב ליישב, שלא כתב המהרי"ל שחייבים לברוח אלא משום שיש אפשרות אחרת, דהיינו להסתגר בבית, אבל חדא מתרתי חייבים לעשות ומי שאינו יכול להסתגר בביתו לגמרי אכן חייב לברוח.

ואף שהדברים נכונים וכמבואר לעיל מהדרכי משה, אין בזה כדי ליישב את לשון המהרי"ל, שהרי המהרי"ל הביא גם את דברי הגמ' בב"ק שבשעת דבר אמרו כנס רגליך, ולא כתב שיש לנקוט באחת משתי הדרכים.

חמירא סכנתא מאיסורא

והנראה ברור ופשוט בביאור הדברים, דבאמת לא נשאל המהרי"ל אלא אם מותר לברוח או שמא עבירה היא וכאילו כופר בגזירת הקב"ה, והרי אמרו בסנהדרין (כ"ט ע"א) "יכלי למימר שב שני הוה מותנא ואיניש בלא שניה לא שכיב".

ועל זה השיב המהרי"ל שאין בזה שום איסור ואין אף מדת חסידות לא לברוח אלא היפך הדברים, טוב וראוי לברוח וכך מעשה רב. וכיון שלא נשאל אם יש בזה חיוב אלא אם יש בזה היתר וכתב שטוב לברוח, אין ללמוד מדבריו שאין בזה חיוב.

ורבותינו הגדולים המהרש"ל והרמ"א חידשו בעומק דעתם דאם היתר יש בדבר ממילא אף חיוב יש בו, דהלא נצטוונו "ונשמרתם מאד לנפשותיכם", כך נראה בביאור פשטות דבריהם, ודוק בכ"ז.

ומ"מ שתי עצות ושתי דרכים מצינו בדרך ההנהגה בשעת המגיפה, וטובים השנים מן האחד. לפעמים יש לנהוג בדרך זו ולפעמים בחברתה. ועיין בשו"ת ויאמר מאיר להג"ר מאיר ועקנין שהיה אב"ד בטבריה (סימן א'):

"מעשה שהיה כך היה, שבשנת ה'תרע"ג פרצה בטבריה ת"ו מחלת הדבר רח"ל, ולא תקום פעמיים צרה, והרבה מהתושבים ברחו מהעיר לכפרים ולעיירות הסמוכות, ומכללם הרה"ג רבי רפאל ביבאס יצ"ו נסע לחיפה ת"ו, ואני בחמלת ה' עלי לא רציתי לנסוע, רק קיימתי מה שכתבו חז"ל 'דבר בעיר כנס רגלך', קבעתי לי בביתי ובחומותי ד' אמות של הלכה ולא יצאתי החוצה כי אם בשעת הדחק ולדבר נחוץ".

והגאון המקובל רבי אברהם אזולאי בספרו חסד לאברהם (מעין חמישי נהר כ"ח) לא היה ניחא בבריחה מן העיר וכתב להעדיף את ההסתגרות בבתים, וז"ל:

"שראוי לאדם להסגיר ולהסתיר עצמו בזמן הדבר ויעסוק בתורה ויסך ה' בעדו, ונראה כי בזמן הזה שאינן עושין כן אלא הם הולכים ומתפזרים בכפרים בביטול תורה ותפילה, והנפש אבודה והעבירה עשויה, שהרי מתראים יותר ויותר בכפרים בגילוי דרכים ולא כך דרך התורה".

הרי לן דלאו כל אנפין שוין בזה, אך כו"ע מודים שיש לעשות השתדלות מרובה להמלט מסכנת המגיפה.

חמירא סכנתא מאיסורא

והנה בדברי חז"ל לא מצינו אלא מה שאמרו (ב"ק ס' ע"ב) דבר בעיר כנס רגליך, והעצה לברוח מן העיר היתה עצת הרופאים בימי קדם שקבעו דכיון שהמגיפה נגרמת ע"י קלקול ועיפוש האוויר יש לברוח מן העיר, וחכמי ישראל קבעו הלכה לפי דברי הרופאים, וכמו שמצינו בכמ"ק בדברי חז"ל שבעניני רפואה קבעו הלכה לפי דעת הרופאים.

ב

והנה רבים שואלים האם צריכים לשמוע בקולם של הרופאים, כאשר ברור שבתחומים רבים גם הם נבוכים ומסופקים, ומדברים לפי השערה ולא מתוך ידיעה ברורה ומוחלטת.

וכבר מצינו לאחר מגדולי עולם שנסתפק בזה.

בשו"ת כנסת יחזקאל להג"ר יחזקאל קצנלבוגן שהיה גדול הדור בדור דעה לפני יותר משלוש מאות שנה (סימן ט"ז) דן במה שקבעו הרופאים במקום מסויים שמחמת קלקול האוויר יש צורך לרחוץ את התינוק במים חמים לאחר מילתו, ואם לא יעשו כן חיי הרך הנימול בסכנה, ונשאל אם מותר לחלל שבת בחימום המים.

וכתב דכיון שכבר כתב הבית יוסף (או"ח סימן של"א) דבזמנינו ידוע שאין כל סכנה לתינוק אסור לחמם מים לרחיצתו, אין להקל בזה, ופקפק בידיעת והבנת הרופאים בענין קלקול האוויר. אך אף הוא כתב שיש לברר אצל הרופאים הגדולים המומחים מה דעתם בזה, אך מ"מ החמיר בזה.

ובשו"ת מאמר מרדכי להג"ר מרדכי זאב איטינגא גיסו של השואל ומשיב (סימן ס"ז) דן בפולמוס הגדול האם על הבריאים לאכול בתשעה באב בשעת מגיפת החולירע והביא את דברי הכנסת יחזקאל, ואף הוא כתב לפקפק אם ידיעת הרופאים בענין קלקול האוויר היא ידיעה גמורה, אך להלכה כתב דכיון שמדובר בספק פיקוח נפש יש להחמיר בפיקוח נפש ולנהוג כדברי הרופאים, וכך העיד בשם דודו הגדול הישועת יעקב שהורה לאכול במגיפה בשנת תקצ"א, עי"ש.

ויש להבהיר בזה שאכן יש תחומים רבים שבהם הוראות הרשויות הבריאות הם על צד ההשערה, כגון מה המרחק שצריך להרחיק בין אדם לאדם, ומה הזמן המשוער

חמירא סכנתא מאיסורא

שצריך לחשוש שמא נדבקו ע"י קירבה, אך יש דברים שברורים מעל כל ספק, כגון התועלת בלבישת מסיכה, וברור ופשוט ללא כל ספק שמגיפה זו מתפשטת ע"י חלקיקי רוק מיקרוסקופים המתפזרים ע"י שיעול ואפילו דיבור, וכך גם ברור כשמש שככל שאנשים ישמרו מרחק זה מזה ידבקו פחות, ומשום כן חובה גמורה לנהוג לפי כללים אלה.

וכללי הזהירות אלה כבר ידועים היו לגדולי ישראל זה דורות רבים, וכמבואר בדברי הגרעק"א (אגרות סימן ע"א וספר פסקים ותקנות סימן כ'), החתם סופר (שו"ת או"ח סימן ק"ב וח"ו סימן כ"ג), הישועות יעקב (עיין שו"ת מאמר מרדכי סימן ס"ז), מוהר"ח פלאגי (ספר רפואה וחיים), משנה ברורה (ביאור הלכה סימן תקנ"ד ס"ו).

ג

ושמעתי שיש המקפדים אם יש להתפרצות הקורונה בזמנינו דין מגיפה וטענתם דכיון שלפי הסטטיסטיקה מעטים מתים ממגיפה, אין זה מגיפה כלל וכיון דלא שכיחי הזיקא, אין כל חיוב לנקוט אמצעי זהירות.

וטעות היא זו, אין דין מגיפה תליא במספרים, ובנתונים סטטיסטיים, ואין בידינו לקבוע בזה מספרים כלשהם.

הלא דבר הוא שלא מצינו דין שלשה מתים בשלשה ימים מתוך חמש מאות רגלי אלא לגבי הא דמתענין וגוזרים תענית על הציבור (או"ח סימן תקע"ו סעיף ב'), אבל במאות התשובות שתחת ידינו של גדולי ישראל למימות הראשונים עד אחרוני האחרונים, ואף בדברי חז"ל שעסקו במניעת התפשטות המגיפה (ב"ק ס' ע"ב וכתובות ע"ז ע"ב) אף אחד מהם לא דן בהגדרת המגיפה.

אלא פשוט הדבר כביעותא בכותחא דכל שמדובר במחלה מדבקת שרבים נדבקים בה, ויש שמתים ממנה, יש דין מגיפה, על כל הלכותיה פרטיה ודקדוקיה.

וגם במגיפות של ימי קדם, לאו כל אנפין שוין היו, ובעוד שבמגיפה השחורה לפי כשש מאות שנה באירופה מתו אחוז ניכר מן האוכלוסיה, במגיפה בשנת תקצ"א כתב החתם סופר (דרשות ח"א ס"ב ע"ג) שבפרשבורג ב"ה כמעט שלא מת איש במגיפה, וז"ל:

חמירא סכנתא מאיסורא

"והנה אחינו בני ישראל עבר על העולם נקשה ומגפה קשה ויש מקומות שמתו רבים לאלפים ורבבות ומ"מ הנשואים ואם הם מתי מעט מחוייבים ליתן שבח והודיה על שהם פליטי שרידי המגפה, גם כי אנחנו תלי"ת מה רב טובו עלינו כי מעט מעט מזעיר המתים במגיפה ולא בפ"א אלא במשך זמן איזה חדשים, ורבו אשר חלו ונתרפאו תלי"ת המה כולם מחוייבים לברך ברכת הגומל לחייבים טובות".

הרי שאין הדבר תלוי במספר המתים.

והגרעק"א תיקן תקנות רבות בזמן המגיפה בשנת תקצ"א - תקצ"ב, ובעיקר להימנע מצפיפות בבתי כנסיות (עיין ספר פסקים ותקנות - הנהגות ותקנות סימן כ'), ובאגרות (סימן ע"ב) כתב שקיבל תעודת הוקרה מהמלכות שבזכותו כמעט שלא מתו מקרב ישראל, עי"ש.

ובשו"ת ראשית ביכורים (ח"א סימן י' בהערה) להגאון רבי בצלאל הכהן מוילנא העיד שבמגיפות תקצ"א, תר"ז ותרל"ג צמו אלפים ורבבות ולא מת אחד מהם. ובאותו מקום ובאותו שעה נעמד הגאון רבי ישראל סלנטר על הבימה ביום הכיפורים ואכל לעיני הרבים, (כמבואר שו"ת מצפה אריה או"ח סימן מ"א, בשו"ת הרב"ז סימן י"א, ובשו"ת אגרות משה או"ח חלק ג' סימן צ"א, והארכתי בזה במק"א).

הרי לן שאף בימי קדם בשעת המגיפה היו מקומות שכמעט ולא מתו אנשים ואעפ"כ כל גדולי ישראל פסקו והזהירו לשמוע בקול הרופאים כבאו בשעת המגיפה.

וק"ו בזמנינו שבכל יום ויום מתים עשרות אנשים ל"ע, ואלפים מתייסרים בחדרי משכבם בארץ קדשנו, וברחבי העולם מתו במגיפה מעל מליון אנשים, וכי נעלים עינינו מצערן של ישראל ונתהלך כסומא בארובה ונאמר "אין כאן מגיפה".

ד

והנה ברוב המחלות הויראליות בזמנינו, מי שחלה ונתרפא מפתח נוגדנים שימנעו ממנו מלחלות שוב, אבל יש מחלות ויראליות שיכולות לתקוף את האדם שוב ושוב, ובפרט לאחר שעבר זמן מסויים מאז שחלה ונתרפא.

חמירא סכנתא מאיסורא

וכנראה שכבר לפני מאות שנים ידעו הרופאים וגדולי ישראל על תופעה זו. וכך כתב המהרש"ל בים של שלמה (ב"ק פ"ו סוף סימן כ"ו):

"הילכך נראה, אם בא דבר לעיר מחויב לברוח, אם יש סיפוק בידו. אם לא מי שהוציא כבר דבר ונתרפא. שאומרים העולם שאין חשש לו".

הרי שהמהרש"ל כתב דמי שעבר את המחלה כבר אינו מחויב לברוח כי אין חשש שיחלה שוב. אך הגר"ח פלאג'י (רפואה וחיים אות נ"ג) כתב על דברי המהרש"ל:

"והרב ז"ל דיבר לפי מקומו דבעונות הרבים במקומינו מצוי אחר שהוכה פעם אחת ונתרפא חוזר עליו חולי זה בכמה שנים, ואפילו בשנה אחת פעמיים, ויש שיסתכנו ה' יצילנו".

ואכן ידוע כיום, שזה תלוי בסוג המחלה וגם לפי מה שהוא אדם. ולצערנו הגדול מתברר שבמחלת הקורונה יש בני אדם שחלו שנית ויש אף שמתו כאשר חזרו ונדבקו, וכנראה שלאחר מספר חודשים יש ששוב נדבקים, אך עדיין יש להמתין עד לבירור הדברין, ולמיחש מיהא בעי.

בשביל התורה שנקראת ראשית

בשביל התורה שנקראת ראשית

"בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" (א' א').

"בראשית ברא – אין המקרא הזה אומר אלא דרשני, כמו שדרשוהו רבותינו ז"ל בשביל התורה שנקראת (משלי ח' כ"ב) ראשית דרכו, ובשביל ישראל שנקראו (ירמיה ב' ג') ראשית תבואתו" (רש"י שם).

"ד"א למה בתחלה לשון ראשית, בזכות ישראל שנקראו ראשית תבואתו (ירמיה ב' ג'), תבואתה כתיב, שהקרן קיים לעתיד לבא. ד"א בראשית בזכות התורה שנקראת ראשית, נבראו שמים וארץ, שנא' ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתוך לנטוע שמים וליסוד ארץ (ישעיה נ"א ט"ז), כי התורה נקראת ראשית, שנאמר ה' קנני ראשית דרכו (משלי ח כב)" (פסיקתא זוטרותא פרשת בראשית פרק א' סימן א')

עומדים אנו לפני פתיחת זמן מרחשוון, והלב דואב, ועדיין אין אנו יודעים כיצד נפתח את זמן החורף, ובאיזה דרך ומתכונת. אך זאת נדע בבירור, מתחילים אנו זמן חדש בעולם הישיבות, וקול התורה ישמע ברמה, כי אי אפשר לעולם ללא תורה, ואי אפשר לתורה ללא ישיבה.

וכן אמרו חז"ל (יומא כ"ח ע"ב) "מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם. היו במצרים - ישיבה עמהם... היו במדבר - ישיבה עמהם... אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה... יצחק אבינו זקן ויושב בישיבה היה... יעקב אבינו זקן ויושב בישיבה היה..."

ואף ירדו לגיטו וורשא וישיבה עמהם.

הסופר הדגול ר' משה פראגר מספר בכתביו על חבורות הבחורים הצעירים בגיטו וורשא שישבו במרתפים והגו בתורה בהתמדה, ואף כאשר המרד השתולל בחוץ, "מחוץ תשכל חרב... דם ואש ותמרות עשן" ובחדרים פנימה, בשכוני גואי, בחורי חמד הוגים בתורה לאורו של אור

בשביל התורה שנקראת ראשית

הגנוז "וישיבה עמהם".

כבר סיפרתי פעמים רבות על המפגש הראשון שהיה בין אבי מורי זצ"ל למו"ר כ"ק בעל הדברי יציב זצוק"ל. אבי מורי הגיע לאושוויץ עם הוריו וכל המשפחה בחג השבועות תש"ד. בו ביום נשלחו אביו ואמו וחמשה הילדים לתאי הגזים ונרצחו, למחרת היום הגיע כ"ק האדמו"ר זצ"ל. כאשר שמע אבי מורי שכ"ק האדמו"ר נמצא בצריף הסמוך אליו התאמץ תוך כדי סיכון ועבר לשם להיות קרוב לאדמו"ר.

הוא ניגש לאדמו"ר ואמר לו כמה התאמץ וכמה שמח הוא להיות לידו. גער בו האדמו"ר ואמר לו "די מיינסט ס'וועט דיר העלפען, ס'וועט דיר גארניש העלפען" (זה לא יעזור לך במאומה), הגיב אבי מורי ואמר ודאי שזה יעזור לי יהיה לי עם מי לדבר בלימוד. כ"ק האדמו"ר התרגש לראות בחור צעיר בעמק הבכא שזה עתה איבד את בני משפחתו והוא רוצה לדבר בלימוד, ואכן התחילו לפלפל בסוגיא דמצוות צריכות כוונה. כ"ק האדמו"ר חיבקו באהבה, ולא זזה ידו מתוך ידו כל תקופת השואה, ושימש כיד ימינו קרוב לחמישים שנה.

וכן מסופר בגיטין (נ"ז ע"ב) כאשר בימים שלפני חורבן הבית כאשר הצבא הרומי צר על ירושלים, וגדול הדור רבי יוחנן בן זכאי מצליח לחמוק מיד הבריונים לצאת את החומות ולפגוש את אספסיינוס קיסר, והקיסר אומר לרבי יוחנן בן זכאי שיבקש בקשה והיא תינתן, מבקש רבי יוחנן בן זכאי "תן לי יבנה וחכמיה". רואה הוא בעיני רוחו ונפשו שעל בית המקדש נגזרה הגזירה והיא עתידה להיחרב, הנשיאות תתבטל, ואף הכהונה תאבד את משקלה, ויודע הוא ברוח קדשו שאין ערובה לקיום כלל ישראל ועתידו אלא יבנה וחכמיה.

בכל גליות ישראל בין האומות וקהילות ישראל התבססו בכל מקומות פזוריהם ובין כל ארצות תבל. הדבר היחיד שקישר בין כל יהודי ויהודי באשר הוא שם, והדבר היחיד שמשותף היה לכולם היה שדיברו בלימוד.

יהודי צריך לדעת איך לנצל כל נסיון שה' שולח לעברו, ולהשתדל בכל

בשביל התורה שנקראת ראשית

כחו לעבוד את ה' בכל מצב שהוא נמצא בו. ולהתחזק בלימוד התורה – כי היא חייכם ואורך ימיכם.

בתקופה קשה זו יש להתחזק בעמל התורה וחדותה, ובכח התפילה ובשמחת המצוה. הלא ידענו מספרי החסידות והמוסר שכל גזירה אינו אלא נסיון מן השמים ומכל הקשיים יש להתחזק, ועל כל אחד ואחד להתחזק בהתמדת הלימוד וכוונת התפילה. קול תורה ותפילה יבקעו ויעלו לשמים מכל בית, מכל חצר וגינה, וכל המרחב הציבורי יתקדש בקדושת התורה ויתקיים בנו "והתהלכתי בתוכם", והייתי לכם לאלקים, ואתם תהיו לי לעם".

ועיקר העיקרים להרבות באחווה ורעות, לברוח מכל מחלוקת, איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק, ולא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום.

נר זיכרון

לעילוי נשמת

הרה"ח משה בן
מוה"ר יוסף דוד ז"ל
נלב"ע כ"ז סיון תשמ"ז

מרת מלכה מחלה בת
הר"ר מרדכי זיסקינד ז"ל
נלב"ע ג' אייר תשס"ו

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י בנו ידידנו עוז
הר"ר דוד הגר הי"ו
לום אנג'לס

